

SANKCIJA U VIZANTIJSKOJ I U JUŽNOSLAVENSKOJ ĆIRILSKOJ DIPLOMATICI

VLADIMIR MOŠIN

U svom velikom radu o srpskoj diplomaciji, u studiji o sankciji, St. Stanojević, pozivajući se na F. Thudichum, *Geschichte des Eides*, 1911, 4, kaže, da je u Vizantiji zakletva popraćena strašnim kletvama bila propisana Justinijanovim ukazom od 535. god. za državne činovnike. »Po tom formularu oni se zaklinju Bogom, Hristom, sv. Duhom, Bogorodicom, evanđeljem i sv. Mihailom i Gavrilom, a u anatemu se pominje budući život, sud božji, Hristos, Juda, Kain i t. d. Ta je formula za zakletvu i za anatemu uneta u povelje u Vizantiji, i odatle je prešla u papske i druge povelje na Zapadu, a isto tako i u povelje drugih naroda i država, koje su bile pod kulturnim uticajem Vizantije«. Dalje, pozivajući se na Šufflaya, navodi da »na sankciju u dalmatinskim poveljama uticala je sankcija vizantiskih povelja. Duhovna kazna je tamo u XI. veku počela opadati i zakržljavila je, a materijalne kazne su ovladale, ali su se delimice održale čak još i u XII. veku. Uopće se i u tom pogledu može konstatovati što dalje na jug sve jači vizantiski uticaj«. Naposljetku, pozivajući se na Schwartnera, kaže da »i u Ugarskoj, gde je sankcija u poveljama u početku bila pod vizantiskim uticajem, počinje njena upotreba pri kraju XII. veka opadati, a u XIII. veku nestaje sasvim«. ¹ Na osnovu navedenih podataka i A. Solovjev kaže, da je duhovna kletva uobičajena u vladalačkim poveljama vizantiskim i srpskim. ²

Osim prvog podatka o Justinijanovu ukazu 535. g. sve ostale tvrdnje, koje se odnose na sankciju u Vizantiji, zahtijevaju najozbiljnije provjeravanje. Carske povelje s navedenim formulama anateme, upravljene na buduće careve i na izdavača povelje, ne postoje (osim nekoliko isprava iz 1319.—1327. g. izdanih u naročitim okolnostima). S druge strane, od najstarijeg vremena javlja se sankcija u aktima crkvenih

¹ Glas Srp. akad. C, 1922, 4—5.

² A. Solovjev, Ugovor o kupovini i prodaji u srednjovjekovnoj Srbiji. Arhiv za pravne i društvene nauke XXXII, 1927, 14.

vlasti i u privatnopravnim ispravama, zavještajima, ugovorima o prodaji i kupovini, aktima o poklonu i t. d. Ima ih u svakoj zbirci srednjovjekovnih grčkih akata. Tako je na pr. u I. knjizi akata svetogorske lavre sv. Atanasija, koja obuhvaća isprave od kraja IX. do kraja XII. vijeka, gotovo svaki crkveni i privatnopravni akt popraćen duhovnom sankcijom, bilo uz prijetnju globom, katkada uz napomenu, da se eventualni kasniji prigovori ne čuju od ma kojeg pravnog lica, bilo bez toga, u obliku čiste prijetnje kaznama u budućem životu.³ Prvi je slučaj običan kod privatnopravnih akata,⁴ a duhovna sankcija bez globe dolazi redovno u aktima protata i drugih crkvenih vlasti. Sasvim druga sankcija i s drugim značenjem dolazi u carskim poveljama, odnosno u aktima izdanim u ime državne vlasti.

1) Najstariji primjer poznat mi je u aktu protospatara Simeona Atanasijevoj lavri iz 989. g., gdje se prekršiocima carske odluke prijeti ne samo globom, nego da će potpasti i pod s r d ž b u (της ἀγανακτήσεως) moćnog i svetog našeg cara.⁵

2) Hrisovulja Aleksija I. Patmoskom manastiru 1088. g., podjeljujući povlastice u pogledu lađe, prijeti činovnicima, koji ne bi poštivali carsku odluku, da će »navući na sebe tešku srdžbu (σφοδρὰν ἀγανάκτησιν) carstva mi«.⁶

3) Prostagma (ukaz) Manuila Komnena istom manastiru 1158. g. ima sličnu formulu — prekršilac će »okusiti tešku sdržbu (σφοδρᾶς ἀγανακτήσεως) carstva mi«.⁷

4) Hrisovulja cara Aleksija III istom manastiru, istim povodom, 1197. g.: slična formula — »bit će podvrgnut teškoj srdžbi« (σφοδρᾶ ἀγανακτήσει).⁸

5) Prostagma carice Teodore istom manastiru, istim povodom, iz 1269. g.: formula istog sadržaja — prekršilac će »okusiti tešku nepriklisu (σφοδρᾶς ἐπελεύσεως) od carstva mi«.⁹

6) Ukaz (tespisma) cara Aleksija I svetogorskom protu od oktobra III. indikta (1094. ili 1109. g.): slična formula — oni, koji ne bi ga poštivali, »došli su pod našu srdžbu (ἀγανάκτησιν).¹⁰

³ G. Rouillard et P. Collomp, Actes de Lavra I (Archives de l'Athos I), Paris 1939, no. no. VI, VIII, X, XII—XVII, XIX—XXI, XXV i dr.

⁴ Isp. Giannino Ferrari, I documenti greci medioevali di diritto privati dell'Italia meridionale e loro attinenze con quelli bizantini d'Oriente e coi papiri greco egizii, Leipzig 1910. (Byzantinisches Archiv, Heft 4), pp. 33—37, 98; G. V. Vernadskij, Zametki o vizantijskih kupčih gramatah XIII veka (Sbornik v čest na Vasil Zlatarski, Sofija 1925, 40); Solovjev, Arhiv za pravne i dr. n. XXXI, 14).

⁵ A. d. Lavra no. IX.

⁶ Miklosich et Müller, Acta et diplomata graeca VI 52 (citirano: MM).

⁷ MM VI 113.

⁸ MM VI 138.

⁹ MM VI 226.

¹⁰ P. Uspenskij, Istorija Afona III/1, 227; Ph. Meyer, Die Hauptkunden für die Geschichte der Athosklöster, 1894, 172. Fr. Dölger, Regesten

7) Zlatopečatni sigilij cara Aleksija III. Hilandar u iz 1199. g. u povodu povlastica za manastirsku lađu: slična formula kao u spomenutoj povelji istog cara Patmoskom manastiru — prekršilac »neka s velikom strepnjom očekuje srdžbu (ἀγανάκτησιν) carstva mi«. ¹¹

8) Prostagma Jovana Vataca manastiru Lemviotise u Maloj Aziji iz 1226. g.: »ako ne želi da privuče na sebe gnjev (ὀργήν) carstva mi«. ¹²

9) Hrisovulja Teodora Epirskog o privilegijama Kerkirske crkve iz 1228. g.: »prekršioca će neposredno iza pete slijediti sdržba (ὀργή) carstva mi«. ¹³

10) Zlatopečatni ukaz (orismos) despota Mihaila II Epirskog o poklonu Ilarionova manastira Konstantinu Maliasenu iz 1246. g.: prekršilac »će doći pod tešku našu srdžbu (βαρείαν ἀγανάκτησιν), a pored toga potpast će i pod globu od 2 libre perpera, koje treba da se uplate u državnu blagajnu«. ¹⁴

11) Hrisovulja cara Mihaila VIII. Paleologa hioskom manastiru iz 1259. g.: prekršiocu carske odluke prijeti se da će mu »pored božje srdžbe (ἀγανάκτησεως) i od carstva mi srdžbu i nemilost (ὀργήν και ἀποστροφήν) zaviknuti«. ¹⁵ Ovdje je materijalnoj sankciji pridodan »božji gnjev«, ali u najopćenitijoj formi, koja vrlo malo mijenja formulu materijalne sankcije.

12) Ukaz patrijarha Josifa od oktobra 1274. g. u povodu potvrđenja imanja i prava manastira Nove Petre: tu je duhovnoj sankciji dodana prijetnja carskim gnjevom. U duhovnoj sankciji patrijarh prijeti prekršiocu, da ne će vidjeti lica božjeg, imat će odlučenje od patrijarha i od svete Trojice i udio s onima, koji su razapeli Hrista te ne će moći svoj grijeh drugim djelima zagladiti, i neka za sve »okusi gnjev (ὀργή) moćnog i svetog autokratora našeg, i da nema nikog, tko bi ga pomogao«. ¹⁶

Nije isključeno, da će se pronaći i još koji primjer takve sankcije, ali u svakom slučaju povelje s materijalnom sankcijom sačinjavaju vrlo mali procent prema velikom broju poznatih carskih isprava iz navedenog doba. Vidimo dakle, da se ova vrsta sankcije upotrebljavala vrlo rijetko, ali se ipak upotrebljavala, i to u raznim vrstama carskih povelja — hrisovuljama, sigilijima, prostagmama, tespismama, i to u carigradskoj, nikejskoj i epirskoj kancelariji. Najkasniji navedeni primjeri

der Kaiserurkunden des Oszrömischen Reiches, II, 1925, nr. 1248 datira akt: »1109. Okt.?« Meni se čini vjerojatnije datirati ispravu oktobrom 1094. g., jer je to opća zakonska odluka, koja potvrđuje ranije konkretno rješenje od novembra 1093. g., izdano na molbu prota Gavriila (Dölger, Regesten, nr. 1171); isp. V. Mošin, Svetogorski protat (Starine Jugosl. akad. 43, Zagreb 1951.) 88.

¹¹ L. Petit, Actes de Chilandar (Actes de l'Athos V, Vizantijskij vremennik XVII, 1911, Priloženie), I Actes grecs, nr. 5.

¹² MM IV 146.

¹³ MM V 14.

¹⁴ MM IV 348.

¹⁵ MM V 113.

¹⁶ MM IV 376.

nalaze se u poveljama iz doba cara Mihaila VIII: njegovoj iz 1259. g., carice Teodore iz 1269. g. i u ukazu patrijarha Josifa iz 1274. g. Poslije toga nismo našli podataka o upotrebi materijalne sankcije. Što se tiče navedenih slučajeva, treba istaknuti, da u svim tim poveljama termini ἀγανάκτησις i ὀργή dolaze u stilistički nejednoličnim rečenicama, što također svjedoči, da kancelarija nije imala utvrđenu formulu sankcije. Treba istaći i još jednu činjenicu: carski gnjev u starijim aktima redovno se označuje izrazom ἀγανάκτησις, a izraz ὀργή javlja se tek u poveljama iz XIII. vijeka.

Ova je činjenica od naročite važnosti, jer kao što je konstatirao M. Laskaris, odavle je ta formula materijalne sankcije prešla u bugarske povelje cara Jovana Asjena II, svetogorskom manastiru Vatopedu iz 1230. g. (велику оргију има патити от царства ми)¹⁷ i Dubrovniku iz 1230/31. g. (тои е противник царства ми и милости не имети, ну велику имае оргију патити от царства ми).¹⁸ Kako je dosada propađeno svega sedam bugarskih carskih povelja, ne možemo tvrditi, da je baš ova formula materijalne sankcije bila utvrđena u bugarskoj diplomatiji, ali je to ipak najvjerojatnije, jer je odavde termin orgija prešao u vlaške povelje (велико зло и оргију, kako tamo obično stoji), a i u moldavske, gdje se makar i rijetko, ipak susreće.¹⁹ Međutim značajno je, da u bugarskim poveljama pored grčkog izraza orgija obično dolazi i slavenska riječ gnjev. Tako je i u skopskoj (virginskoj) hrisovulji cara Konstantina Asjena iz 1258.—1277. g., gdje pored duhove sankcije, koja dolazi na kraju povelje, a uperena je prema budućim vladarima, postoji i materijalna sankcija uključena u tekst dispozicije, uperena prema neposlušnim i nasilnim činovnicima: кто ли дрзнетъ и прикоснетъ се, да се кажетъ гневомъ царства ми и да буде неверень царству ми.²⁰ Ova činjenica objašnjava i pojavu riječi gnjev u ugovoru Dubrovnika s bugarskim carem Mihailom Asjenom iz 1253. god. (да имамо везанье и гневъ одъ високого папе Римьскога у векъ),²¹ koji se izraz ne javlja u drugim dubrovačkim aktima. Iz istog izvora trebali su ti izrazi doći u sankciju raških povelja, a pod njihovim utjecajem u kasnije bosanske isprave.

U najstarijim srpskim i bosanskim poveljama javlja se bilo s a m o z a k l e t v a — juro, присезаю, кльну се (u početku teksta), Sic me Deus adjuvet et haec sancta quatuor euangelia, тако ми Боже

¹⁷ M. Laskaris, Vatopedskata gramata na car Ivan Asenja II (B'lgarski starini XI, Sofija 1930), 5; J. Ivanov, B'lgarski starini iz Makedonija, 2. izd. Sofija 1931, (citiram: Ivanov) str. 576—7. S obzirom na štamparske teškoće citiramo slovenske tekstove uproštenom ortografijom.

¹⁸ I. j. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, II, 1934 (citiram: PP) br. 790; J. Ivanov 577—8.

¹⁹ Laskaris 16—17, gdje su navedena izdanja vlaških i moldavskih akata.

²⁰ Actes de Chilandar II, Actes slaves edit, par B. Korablev (citiram: Chil. II), Vizantijskij vremennik XIX, 1915, Priloženie, nr. 5; J. Ivanov 582.

²¹ PP II br. 791.

помагаи и сие свето евангелие (на kraju teksta),²² bilo za kletva s duhovnom sankcijom — ako li sие преступлу, да ме Бог суди и света Богородица;²³ bilo sama duhovna sankcija s prijetnjom prema budućim vladarima — да му Богъ суди и да му е супърница света Богородица на страшномъ судици ономъ и ъзь грѣшникъ Симеонъ.²⁴ Zakletva је očigledno preuzeta iz latinskih dubrovačkih ili kotorskih formulara,²⁵ a duhovnu је sankciju navedenog oblika Nemanja uzeo iz svetogorskih privatnopravnih akata.

Materijalna sankcija prvi se put javlja u srpskim poveljama u Radoslavljevu ugovoru s Dubrovnikom iz 1334. g. za neposlušne podanike, bilo kraljeve rođake, bilo boljare: не малъ гнѣвъ и наказаније има въспријети отъ кралевѣства ми.²⁶ Nakon toga gnjevi i kazanije, često uz novčanu kaznu od 300 do 5000 perpera, dolazi u poveljama kraljeva Vladislava,²⁷ Uroša I,²⁸ Dragutina,²⁹ Milutina,³⁰ kraljice Jelene,³¹ Stefana Dečanskog,³² Dušana,³³ cara Uroša³⁴ i u grčkoj Uglje-

²² Kulinova povelja 1189. g.: A. Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava od XII. do kraja XV. veka*, Beograd 1926., br. 6 (citiramo: *O d. sp.*); isp. latinske ugovore Dubrovnik s Nemanjom, s Miroslavom i povelju Đorđa Vukaničevića iz 1208. g. — *O d. sp.* br. 4, 7, 13; povelja Mateja Ninoslava PP br. 9, Srpske i bosanske isprave citiramo po najpristupačnijim izdanjima Lj. Stojanovića i Solovjeva (gdje su navedena starija izdanja) i samo izuzetno navodimo druga izdanja, kao Miklošičeva *Monumenta serbica* i dr. Nažalost ne možemo da se poslužimo najpotpunijim zbornikom St. Novakovića, *Zakonski spomenici*, 1912, jer on tamo izostavlja protokol i eshatokol spomenika, koji sadržava sankciju.

²³ Stefan Prvovenčani Dubrovniku 1214.—1217. g. (*O d. sp.* br. — 14); Andrija Humski 1214.—1217.; Matej Ninoslav Dubrovniku 1234. (PP br. 7 i 10).

²⁴ Nemanjina povelja Hilandaru (*O d. sp.* br. 10); manastirske povelje Prvovenčanog i dr.

²⁵ *ISp.* Kos, *Ugovori* 35—36.

²⁶ PP br. 14, *O d. sp.* br. 18.

²⁷ Povelja sv. Nikoli Vraninskom: Miklosich, *Monumenta Serbica*, 1858. (citiramo: *MS*) br. 32.

²⁸ Povelja Dubrovniku iz 1252., PP br. 20.

²⁹ Povelja Dubrovniku: PP br. 5. Ispravku datiranja daje Solovjev u *Jugosl. ist.* časopisu III, 1937, 270—5.

³⁰ Povelje Dubrovniku PP br. 35, 36, 38.; sv. Nikoli Vraninskom — *O d. sp.* br. 43; sv. Đorđu Skopskom — *O d. sp.* br. 44; Zaretićima — *O d. sp.* br. 50; prerađena hilendarska povelja o Hreljinu poklonu — *Chil.* II br. 8.

³¹ Povelja Dubrovniku iz 1289. g. — PP br. 29; selu Zatoru — *O d. sp.* br. 49; sv. Nikoli Vraninskom — *Glasnik Srp. uč. dr.* 47, str. 223—4.

³² Povelja sv. Nikoli Vraninskom — *MS* br. 93.

³³ Povelje: Dubrovniku iz 1332. i 1333. — PP br. 53 i 54; sv. Nikoli Vraninskom — *MS* br. 94; nakon osvojenja Sera 1345. i u doba carstva u formulu materijalne sankcije uključuje se kvalifikacija »nevjernosti« za neposlušnika — да ми јест неверан и да плати... (Dubrovniku — PP br. 60); да се каже као неверник (Zakonik čl. 140 i 144); да се распе и накаже и да плати (sv. arhand. Mihailu — *MS* br. 116); да се распе и накаже и да је неверан... (Dubrovniku — PP br. 67); да се распе и накаже, и да како неверник царству ми, и да плати (Dubrovniku — PP br. 63); да се распе и накаже како повелева Законик (Hilandar u o Karbincima — *Chil.* II br. 47); да се распе по Законику јако неверни (Hilandar u o Kunarima — *Chil.* II br. 52); u ugovoru između Venecije i Kotora

šinoj povelji manastiru Vatopedu,³⁵ a onda u bosanskim poveljama kralja Stefana Ostoje od 5. febr. 1399.³⁶ i Tvrtka Tvrtkovića od marta 1443.³⁷ Mora se istaknuti istovremenost pojave ove vrste sankcije u srpskim poveljama s njezinom pojavom u bugarskim poveljama Jovana Asjeva II.

Treba istaknuti, da i druga formula materijalne sankcije, koju nalazimo u srpskim poveljama, koja kvalificira prekršioca vladareve odluke kao protivnika ili nevjernika, takođe nalazi svoj prototip u bugarskim poveljama. Prvi izraz — protivnik — koji smo vidjeli u Asjenovoj povelji Dubrovniku iz 1230.—1231. g.³⁸ javlja se iza toga u srpskoj povelji kralja Vladislava manastiru Bogorodice Bistričke — тои супротивит се кралеvству ми.³⁹ Drugi izraz — да буде неверан — vidimo u spomenutoj sankciji skopske povelje Konstantina Asjena,⁴⁰ a sam izraz »nevjernik« u odnosu na kralja Uroša upotrebljen je u dubrovačkom ugovoru s Mihailom Asjenom.⁴¹ U sankciji srpskih povelja mi ga nalazimo u XIV. vijeku od Dušana do Uglješe,⁴² a sami izrazi nevjernik i nevjera javljaju se u početku XIV. vijeka u ispravama kralja Milutina⁴³ i u bosanskim listinama iz istog doba.⁴⁴

Prema tome, mi potpuno prihvaćamo mišljenje M. Laskarisa, da je formula bugarske materijalne sankcije s izrazom orgija preuzeta ovamo iz vizantijskih formulara. Vremenska podudarnost pojave tog termina u vizantijskim poveljama (prije XIII. v. dolaze drugi izrazi) i u poveljama Jovana Asjena II. dopušta pretpostavku, da je taj vladar preuzeo ovu formulu materijalne sankcije u doba njegova osvajanja Makedonije, kada je trebalo da izdaje povelje ranijim vizantijskim gradovima, manastirima i velikašima. Pritome se očividno ugledao na prethodne vizantijske povelje, koje su molioći donosili za dokaz svojih prava. Istovremena pojava materijalne sankcije istog tipa u Srbiji (sa prevedenim izrazom orgija — гнјев, koji se prijevod susreće

(Ljubić, Listine I str. 464), u Htetovskom praktiku (Chil. II br. 36, Od. sp. br. 65) i u povelji Hilandararu o Lokvici (O d. s p. br. 76) spomenuta je samo novčana kazna.

³⁴ Manastiru sv. Marije Sinajske: от царства ми да примет гнев и наказанне по Законику царства ми (MS br. 114); materijalna sankcija u drugim poveljama: да се распе и накаже по Законику (P u s i ć, Spomenici srbski II, Beograd 1862, 24); да ми јест неверан у неверно име и да плати... (PP br. 94); да се каже као неверник и да плати... (PP br. 98); да плати самоседмо (PP br. 97).

³⁵ A. Solovjev i V. Mošin, Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936, br. 38.

³⁶ PP br. 431: да је у гневи кралеvства ми.

³⁷ PP br. 592, тои ће бити у велику недрагост и неугођан кралеvству ми.

³⁸ Vidi bilj. 18.

³⁹ Chil. II br. 13.

⁴⁰ Vidi bilj. 20.

⁴¹ O d. s p. br. 37.

⁴² Vidi bilj. 33—35; drugi primjeri kod Stanojevića u studiji o sankciji (Glas SA 100) str. 30 i 46.

⁴³ PP br. 39; O d. s p. 51.

⁴⁴ O d. s p. br. 53, 54, 56 i dr.

i u bugarskim listinama XIII. vijeka) podstiče na pretpostavku, da je ovamo spomenuta formula materijalne sankcije prešla iz bugarske kancelarije baš u to doba moćnog bugarskog utjecaja na Balkanu za vlade Jovana Asjena II. Kao što smo imali priliku drugom zgodom pokazati, utjecaj bugarske kancelarije na srpsku u to doba pokazao se i na polju sfragistike.⁴⁵

Ova formula materijalne sankcije, (koja je u Vizantiji postojala do kraja druge trećine XIII. vijeka i u drugoj četvrti istog vijeka prešla u bugarsku kancelariju, a po našem mišljenju odavde u srpske formule), svuda je upotrebljavana samo prema neposlušnim podanicima, nasilnim velikašima ili činovnicima, koji ne bi poštovali povlastice zajamčene vladarskom poveljom.

* * *

Duhovna sankcija srpskih i bugarskih povelja ima jedan zajednički izvor — duhovnu sankciju vizantijskih crkvenih i privatnopravnih isprava. Tipične su u tom pogledu sankcije, koje nalazimo u najstarijoj srpskoj povelji: Nemanjinoj Hilandaru i u crkvenopravnim aktima sv. Save, Hilandarskom i Karejskom tipiku. Nemanjina povelja prijeti eventualnom prekršiocu njegove odluke: да му Богъ суди и да му е супърница света Богородица на страшномъ судици ономъ и ъзъ...⁴⁶ U Karejskom tipiku: проклетъ буди и завезанъ ть от светые и животворещије Троице Отца и Сына и светаго Духа и мною грѣшнымъ и да не будетъ прощень ни въ сиемъ вѣцѣ ни въ будущемъ.⁴⁷ U Hilandarskom tipiku: аще ли прѣступите сию заповѣдь, имете обидити мѣсто оно, то да вы есть супър на страшнѣмъ судици прѣподобны отць Сава и азъ умилены.⁴⁸ Svi navedeni elementi ovih formula tipični su za duhovnu sankciju tadašnjih vizantijskih crkvenih isprava. Sankciju takva tipa u različnim varijantama, koje se mogu svrstati u nekoliko grupa, nalazimo kasnije u poveljama, a i u zapisima na crkvenim zidovima i u rukopisima.⁴⁹ Ne možemo ovdje da ulazimo u analizu svih elemenata srpske sankcije,

⁴⁵ V. Mošin, Povelja kralja Vladislava Bogorodičinu manastiru u Bistrici i zlatne bule kralja Uroša (Glasnik Skopskog naučnog društva XXI, 1940, 27—32). Pečat Urošev na ovoj povelji ima na poledini sliku sv. Dimitrija i legendu bugarskog tipa, a na obje strane pečata nalaze se slike do pojasa. Slike takva tipa postoje na vizantijskim pečatima u starije doba. Sumnje koje postoje u pogledu autentičnosti Rilskog pečata (Vidi J. Ivanov, Blg. starini 595—7), s kojim sam uporedio bistrički pečat, razumije se, ne mogu da utječu na pitanje autentičnosti te srpske bule, jer Rilski pečat u mom članku nije naveden kao uzor, po kojem je izrađena srpska bula, nego kao bugarski primjer starijeg vizantijskog tipa. Ako taj bugarski pečat nije autentičan, ipak je izrađen prema nekom starom bugarskom pečatu istog tipa, jer u doba Paleologa na vizantijskim pečatima dolazi samo vladareva slika u stojećem stavu.

⁴⁶ V. Čorović, Spisi sv. Save, 1928, 4; Od. sp. br. 10.

⁴⁷ Čorović, op. cit. 13.

⁴⁸ Čorović, 148.

⁴⁹ Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, 1902.—1926., br. 113, 116, 124, 126, 144, 177, 196, 197, 200, 202, 280.

koja je s ovog gledišta detaljno proučena u spomenutoj Stanojevićevoj raspravi, ali ćemo pokušati da njegove podatke upotpunimo zapažanjima, na kojima se on nije zaustavio: da utvrdimo glavne tipove duhovne sankcije u onim karakterističnim promjenama, koje se javljaju u različitim historijskim razdobljima i koje bi mogle da posluže kao kriterij za diplomatsku i hronološku analizu spomenika. Ovaj je pokušaj s tim opravdaniiji, što u Stanojevićevoj raspravi nisu pregledane mnoge povelje, koje su bile objavljene posljednjih decenija, a u pogledu nekih ranije poznatih isprava naučna je kritika ustanovila drugo datiranje.

Za vrijeme prvih Nemanjića duhovna se sankcija javlja u dva glavna oblika — kratkom i proširenom.

U kraćem obliku s jednočlanom prijetnjom ona se javlja do sredine XIII. vijeka samo u poveljama, koje stoje u vezi s Dubrovnikom, i to u dvije varijante s glagolima *sudǐ* i *s'pne*. Prva je: да ме Бог суди и св. Богородица;⁵⁰ Бог да му суди и св. Богородица и крст чьстни и вси свети у си век и у будущи.⁵¹ U drugoj varijanti: да ме Бог сьпне и св. Богородица и вси свети (ili вси свети угождши Богу от века... i sl.).⁵² Kasnije ova formula nestaje.

Širi oblik sa prijetnjom od 3 do 6 članova dolazi u poveljama manastirima. Razlikujući se dužinom, koja zavisi od broja navedenih osvetnika na nebu, ove su formule jednolične po sadržini i izrazima. Kao primjer kraće formule možemo navesti povelju Prvovjenčanog Mljetu: аще ли кто завистию сотониною одржим и дрзнет разорити... да будет проклет от Господа Бога Вседержителя и пресв. Богородице; и сила чьстнаго и животворещаго крста да мьстит јего в нињашьем веце и в будущем; и од мене грешнаго буди јему анатема.⁵³ Duža se anatema nalazi na pr. u povelji Prvovjenčanog Žiči: да је повиньнь и отриновень божьствному телу и крви Господа... и Богуматери...; но и анатема јему буди; и клетва на нем св. небесних силъ, Јоана Предтече Крститеља, и св. преславних апостол, и св. првомученика Стефана, и св. отца нашего Сави, и св. отьц наших 318 иже в Никеи; и мною грешним да је завезан в си век и будущи; и наследник да буде предатељу Јуде и причесник рекшим „Вьзми, разни јего, крв јего на нас и на чедех наших“, да причтет се к тем.⁵⁴ Као значајан detalj moramo navesti dolazak novih elemenata u Vladislavljevoj povelji Bistričkom manastiru: тот супротивит се кралевству ми и гнев Господа...

⁵⁰ Prvovjenčani Dubrovniku — PP br. 4.

⁵¹ Radoslav Dubrovniku — PP br. 13.

⁵² Andrija Humski Dubrovniku — PP br. 7 i 8; Vladislav Dubrovniku — PP br. 14. i 15; Matej Ninoslav Dubrovniku — PP br. 11 i 12; ugovor Dubrovniku sa županom Radoslavom — PP br. 29 i 30; dubrovačko pismo kralju Urošu iz 1243. g. — PP br. 19.

⁵³ Od. sp. br. 17.

⁵⁴ Od. sp. br. 16.

да имат на себе, što smo doveli u vezu s utjecajem bugarskog formulara u doba prevlasti Jovana Asjena II, Vladislavljeva tasta i pokrcvitelja. U različitim varijantama, bez drugih novih elemenata, ova se formula javlja do kraja treće četvrti XIII. vijeka.⁵⁵

Zaseban oblik kratke sankcije nalazimo u povelji sv. Save manastiru sv. Nikole Vraninskog: да јест проклет и тръклет и завезан у си век и у будуци от Господа Бога Вседржитеља и Спаса нашего Исуса Христа.⁵⁶

Sve navedene elemente nalazimo i u bugarskim poveljama iz istog doba: u falsificiranoj Kalimanovoj povelji, za koju se drži da je napravljena na osnovu nekog originalnog predloška iz 1241.—1246. g., i u Skopskoj povelji Konstantina Asjena (1257.—1277.). U prvoj stoji, да кривас не получит милость Господа Бога... в дан судни, клетву же да наследит иже в Никеи 318 св. отаца, и с предателем съпричетает се Јудею.⁵⁷ Skopska povelja prijeti: аще ли се кто обрещет ухищрением диаволим преступити сего повеленија и поврати сего хрисовула, тому да ест супер Бог и пречистаја Мати его в сим веце и в гредущим Страшним судищи втораго пришъствија; и св. Георгие в бранех в место помощи да му ест супостат zde и на Страшнем судищи: и да буде проклет, тръклет од Бога Вседржитеља и от преч. его Матере и силою ч. и ж. крста; и от 4 евангелист и от 12 апостол, и от 318 отаца Никеиских и от светих правоверних цареи и кралеви вишеписаних.⁵⁸ Navedeni tu 4 evanđelista i pravovjerni carevi i kraljevi, koje nismo nalazili u starijim srpskim poveljama, javljaju se onda u poveljama kralja Milutina, i to najprije baš u povelji istom manastiru sv. Đorđa Skopskog, kojemu je izdana i povelja Konstantina Asjena.⁵⁹

Povelje kralja Milutina, kao i njegova brata kralja Dragutina i majke kraljice Jelene u pogledu sankcije mogu se podijeliti u tri grupe, koje odgovaraju osnovnim kategorijama njihovih akata. Prvu sačinjavaju pisma Dubrovniku,⁶⁰ naredbe (županu Tvrtku)⁶¹ i ktitorski zapisi o podizanju crkava, u kojima nisu navedene donacije.⁶² Tu uopće nema sankcije.

Другу групу саčinjavaju povelje svjetovnim adresatima: Dubrovniku,⁶³ općinama (na pr. selu Zatoru)⁶⁴ i svjetovnim li-

⁵⁵ Prvovjenčani Hilandar — Chil. II br. — 2; Vladislav Bistričkom manastiru — Chil. II br. 13; Vladislav Vranini — MS br. 32; Uroš I Stonu — fot. snimak srp. akad. nauka br. 7903 a/2; Uroš I Humskoj episkopiji — Chil. II br. 4; potvrda arhiepiskopa Arsenija na istoj povelji.

⁵⁶ MS br. 22.

⁵⁷ J. Ivanov, str. 602—8.

⁵⁸ J. Ivanov, str. 578—87.

⁵⁹ Zbornik za istoriju Južne Srbije, Skoplje 1936, 23—4.

⁶⁰ PP br. 33 — Dragutinovo pismo; br. 34, 39, 40—43 — Milutinova pisma.

⁶¹ PP br. 37.

⁶² Chil. II br. 10.

⁶³ Dragutinove povelje — PP br. 5 i 6; Kraljice Jelene — br. 29; Milutinove — br. 35, 36 i 38.

⁶⁴ O. d. s. p. br. 49.

cima (na pr. Žaretićima).⁶⁵ Ovdje dolazi materijalna sankcija, ali se u jednom slučaju (u povelji Žaretićima) javlja i kratka duhovna prijetnja: да прими клетву писану у повељах родитељ кралевства ми и од краљевства ми да је проклет.

Treću grupu čine povelje manastirima, u kojima uvijek dolazi duhovna sankcija,⁶⁶ ali se katkada pored nje javlja i materijalna prijetnja. Takva se javlja u četiri povelje: sv. Nikoli Vraninskom, sv. Đorđu Skopskom, Bogorodici Rtačkoj i u neoriginalnoj prerađenoj povelji Hilandararu o Hreljinu poklonu. U ovu grupu idu i povelje tadašnjih srpskih arhiepiskopa Save III. i Nikodima.

U ovo doba duhovna sankcija postaje najbogatija elementima. Krivicu se prijeti: gore tomu!« (jao onomu); da ga iskusit Gospod Bog, ili da ga razorit, ili da od njega otimet milost; da bude proklet (katkada i triklet), da ima kletvu, ima prokletije i anatemu od Boga, Bogorodice i raznih svetaca; da mu mstit Bog, ili da ima mstiteljicu ili suparnicu Bogorodicu na Strašnom sudu ili suparnike svece; da ga pobije ili da ga porazi sila časnog i životvornog krsta; da bude otlučeni i otrinoven ili otlučeni i tuđ sv. tela i krvi Gospoda; da bude nasljednik Judi predatelju i pričesnik predateljem i rekšim »vazmi... i krv jego na nas...« i Ariju i Nestoriju, koji su se odrekli Hrista; da bude zavezan ili da ima zavezanije ili zauzu; naročito se ističe prokletstvo od strane srpskih svetaca Simeona i Save, a katkada i drugih srpskih arhiepiskopa i roditelja i praroditelja kraljevih; u jednoj povelji kaže se da će ispasti iz otačastva i roda našeg; u jednoj se povelji navodi prokletstvo ranijih kraljeva i careva; skoro u svakoj povelji dolazi i prokletstvo od strane izdavača povelje — »od mene ako i grešan jesam«, ili »od mene grešnago kralja Uroša«, ili »od moga nedostoinstva«, ili »ašte i grešno jest kraljevstvo mi«; naposljetku, u nekoliko povelja dolazi i prokletstvo od bogodarovanog nam venca. Ovaj značajan podatak, koji se kasnije ponavlja u poveljama Dečanskog i Dušana, prvi se put javlja u Milutinovoj povelji sv. Nikoli u Hvosnu i u povelji Hilendarskom pirgu iz 1313.—1316. g.

⁶⁵ O d. s p. br. 50.

⁶⁶ Dragutin Hilandararu — Chil, II br. 6; kraljica Jelena sv. Nikoli Vraninskom — Glasn. Srp. uč. dr. 47, str. 223—4; kralj Milutin sv. Nikoli Vraninskom — O d. s p. br. 43; Mljetu — MS br. 70; Hilandararu o sv. Petki — Chil, II br. 9; sv. Đorđu Skopskom — O d. s p. br. 55 i Zbornik za ist. Južne Srbije 23—4; prerađena povelja Hilandararu iz 1302.—1305. g. — Chil, II br. 8 i 16; varijanta iste hrisovulje o Hreljinu poklonu — Chil, II br. 8; Bogorodici Rtačkoj — MS br. 65; sv. Nikoli u Hvosnu — MS br. 71; Hilendarskom pirgu iz 1313.—1316. s potvrdom arhiep. Save III — Chil, II br. 11; kasnija prerada iste — Chil, II br. 12; Milutinova, Dragutinova i Nikodimova povelja Banjskoj — Spom. Srp. ak. IV; Karejskoj ćeliji — Chil, II br. 17 i Godišnjak Skop. fil. fakult. IV 180—4; prerađena povelja o Uljarima — Chil, II br. 18; Hilendarskom pirgu o adrfatima — God. Skop. fil. fak. IV 185; Gračanici — O d. s p. 52; Nikodimova Karejskoj ćeliji — Chil, II br. 20.

Pored ovog podatka o bogodarovanom vencu, u ranijim poveljama prije Milutina ne nailazimo na nekoliko drugih od navedenih elemenata: tako prije ne nalazimo prokletstvo od strane srpskih arhiepiskopa, koji se navode poimenično, od ranijih kraljeva i careva, od 4 evanđelista, a i izraze da ga pobije ili da ga porazi sila časnog i životnog krsta; od vremena kralja Milutina pored izraza zavezanije javlja se i izraz za uza.

Svi se ti elementi spajaju u različitim kombinacijama, tako da sankcija postaje vrlo raznolika, kako po kombinaciji elemenata, tako i po dužini, a donekle i po literarnom stilu. Tako na pr. Strašni sud zove se i Strašno sudište i Strašno prišastviye i vtoro prišastviye Hristovo jegda pridet Bog v slave suditi živim i mrtvim i sl. Isti se elementi ponavljaju i u poveljama i potvrđama tadašnjih arhiepiskopa Save III. i Nikodima (s tom razlikom, da arhiepiskop izriče prokletstvo u prvom licu: zapreštajem i zaklinjam ili zavezujemo). U ranijim Milutinovim poveljama sankcija je većinom kraća, a u kasnijim postaje katkad vrlo duga.

Kao primjer takve duge sankcije navodimo takvu iz Banjske povelje 1314.—1316. g. Moleći svoje nasljednike не бити мстителѣм и разорителѣм светому месту сему, kralj prijeti: аще ли кто дрзне... од таковаго да отимет Господ Бог милост свою; и да га побие сила ч. и ж. крста; и да има место помоћи супарницу пресв. Богородицу; и да прими проклетіе от св. пророка и Предтече Крститеља и от 12 апостола и от 318 св. отаца иже в Nikeи, и от сего св. првомученика Стефана; и св. Симеона и св. Сави наследившею и осветившею испрва сије отачаство наше; и от всех преродитель и родитель наших да јест проклет; и на Страшнем судищи Христове в место благословеннаго гласа да услышит „Отидете от мене проклеті в огнь веѣни уготовани дијаволу и ангелом јего“; и да испадет из отачаства и рода нашего јако Јуда из лика апостолска; и да причтен будет с распеншима Господа и рекшими „Крв јего...“; и от всех светих да јест проклет и трьклет; и от мене грешнаго да јест проклет и анатема. Istu formulu u skraćenom obliku ponavlja na istoj povelji kralj Dragutin: от таковаго да отимет Бог милост свою; и да му јест супарница пресв. Мати божија; и да га побие сила ч. и ж. крста; и от всех пророк апостол, мученик и св. преродитель и родитель да јест проклет и трьклет; и от мене грешнаго да јест проклет и анатема.

Na istoj je povelji potvrđa arhiep. Nikodima: молим владичьствуоу жеје... к сим же по повелению владичню запрещаем, паче же проклинајем именов пресв. и јадиносущније Троице и пресв. владичицею нашею Богородицею истинною Материю Господа нашего Исуса Христа и всеми светими от века Богу угождшими, иже аще кто волею или по наваждению дијаволу дрзне разорити или

вредити, да снидет вред гњева божија на душу и тело јего, и да прими писаније клетви; и от св. Симеона и св. Сави и от всех светитељ србских и от всех светих да јест проклет; и от мене смиренаго чрноризца Никодима и всех сущих с мноу јепископ и игумен и всего свещеничскаго чина и всего чрнчскаго и всего сбора да јест проклет и тръклет и анатема. Sve su ove strašne prijetnje uperene prema budućim kraljevima i kraljevim rođacima.

Iz desetogodišnje vladavine Stefana Dečanskog sačuvano je svega 14 kraljevskih akata. Od njih su 4 pisma Dubrovniku s novčanim računima, bez sankcije,⁶⁷ 2 su povelje Dubrovniku s materijalnom sankcijom,⁶⁸ ostalih 8 su povelje u korist manastira.⁶⁹ U svakoj od tih nalazimo duhovnu sankciju, a dvije (Hilandaru o Kosorićima i o sv. Nikoli Vraninskom) pored duhovne sankcije imaju i materijalnu prijetnju za obijesnu vlastelu.

U duhovnoj sankciji dolaze većinom isti elementi, koje smo vidjeli u Milutinovim poveljama: »Gore tomu« (jao onome); Bog da otimet milost, da iskusit, da razorit krivca; da ga porazi ili da ga ubije sila č. i ž. krsta; da bude proklet i triklet i zavezan; da mjesto pomoći ima suparnika Boga ili razoriteljicu i suparnicu Bogorodicu ili suparnike svece; da bude pričten Judi predatelju ili rekšima »Krv jego...«, ili Kainu bratoubici, ili razbojniku nahuljivšemu Hrista, ili nečastivima i popljuvavšima Hrista; ili da smilit se Gospodevi jako Sodom i Gomora i da stanet na sudišti s otrekšimi se slavi božije i rekšima »vzmi...«; u poveljama Hilandaru ističe se prokletstvo od strane sv. Simеона i Save; u tri povelje (Humskoj, Prizrenskoj i Dečanskoj) navedeno je prokletstvo »od bogodarovanog mi venca«.

Novi su elementi u poveljama Dečanskog: Kain, nahulivši razbojnik, oni koji su popljuvali Hrista, Sodom i Gomora, oni što su se odrekli slave božje. Isto tako novi su elementi: da iskusit Bog svojim pravednim sudom, strašnim i nevidimim mačem — u Mračkoj povelji; da razorit Gospod Bog i pamet jego da potrebit od zemlje i ot knig života da ispisan budet — u Prizrenskoj povelji. Napokon, novi su izrazi: razoriteljica za Bogorodicu; pridušti za budući život. Od ranijih izraza ne nalazimo više: pobije sila krsta, mstiteljica i mstit, povin'n i otrinoven sv. tela i krvi, pomen roditelja i praroditelja i poimeničan pomen svih arhiepiskopa, ni izraz anатема, ali pojedini od tih izraza susreću se katkada u kasnijim poveljama. U pogledu formulara tri hilandarske povelje su vrlo slične:

⁶⁷ PP br. 46, 48—50.

⁶⁸ PP br. 45 i 47.

⁶⁹ Humskoj episkopiji — fot. snimak Srp. akad. br. 7903 a/17; Prizrenskoj episkopiji — Glasn. Srp. uč. dr. 49 str. — 336; 3 povelje Hilandaru — o Dobrodoljanima, o Kosorićima i o selu Plave — Chil. II br. 21—23; sv. Nikoli Mračkom — O d. s p. br. 57; sv. Nikoli Vraninskom — MS br. 43; Dečanima — Glasn. Srp. uč. dr. II Odelj. XII str. 66.

nesumnjivo su utjecale jedna na drugu, valjda pri izradi koncepta u manastiru. Vraninska i Humska povelja stoje u vezi s formularom prethodnih povelja istim manastirima. Originalna je sankcija sa mnogo novih elemenata u povelji Dečanskom manastiru, jer je ova povelja izrađena potpuno iznova, možda uz sudjelovanje tadašnjeg arhiepiskopa Danila II. Treba istaći, da se sankcija u poveljama Dečanskog kralja u jednu ruku skraćuje prema Milutinovu dugačkom formularu, a u drugu, čini se, teži nekoj stereotipnosti, koja se još više ustaljuje u Dušanovo doba.

Doba Stefana Dušana ostavilo je vrlo mnogo vladalačkih akata. Pored 48 podataka koje navodi Ljubić o odnosima ovog vladara sa Mletačkom republikom,⁷⁰ i 31 povelje izdane na grčkom jeziku,⁷¹ sačuvano je 30 isprava o odnosima s Dubrovnikom⁷² i 48 autentičnih (ili u većoj mjeri vjerodostojnih) povelja manastirima⁷³ i jedna povelja u korist vlasteličića Ivanka Probišitovića.⁷⁴ Od spomenutih akata Dubrovniku samo 7 su povelje (5 iz doba kraljevstva, 2 iz doba carstva);⁷⁵ od njih 5 i još ugovor Venecije s Kotorom imaju materijalnu sankciju.⁷⁶ U povelji o trgu na Trebinju iz 1345. g. pored materijalne sankcije navedena je i duhovna,⁷⁷ a u povelji Stonu iz 1334. g. samo duhovna sankcija u pozitivnom obliku — da s' hranit Gospod Bog dušu i telo kraljevstva mi v sijem vece i v priduštem.⁷⁸ Povelja Ivanu Probišitoviću ima samo materijalnu sankciju.

Povelje ovog doba, što se tiče sankcije, pokazuju više značajnih pojava. Za razliku od povelja iz prethodnog doba, u manastirskim poveljama češće se pored duhovne sankcije pojavljuje i materijalna (Vranjinska, Htetovski praktik, Jerusalimska 1348. i Grabrovska), a u dvije Hilendarske povelje (o Karbincima i o Kunarima) materijalna se sankcija javlja čak bez duhovne, što nikad nije bilo u ranijim poveljama. Još je značajnije, što se po ugledu na formular vizantijskih carskih povelja,

⁷⁰ Listine I 354, 410—11, 420, 464; II 4, 10, 11, 74, 75, 76, 78, 11, 112, 144, 174, 175, 192, 255, 278, 279, 289, 326, 408, 453; III 72, 75, 109, 110, 115, 133; 160, 169, 174, 176, 181, 185, 189, 199, 263, 264, 285, 305, 308.

⁷¹ Solovjev i Mošin, Grčke povelje srpskih vladara, 1936, br. 1—13, 15—27, 41—43; MM V 122—125 (podaci o velikom domestiku Raulu, koje sam naknadno pronašao u Vatopedu i objavio u Spomeniku XCI, 155—163, svjedoče, da i ova povelja, koju smo ranije izostavili u našem izdanju grčkih povelja, pripada caru Dušanu); P. Lemerle, Actes de Kutlumus, Paris 1945, 229—231 i Lemerle et Soloviev, Trois actes des souverains serbes conservés au monastère de Kutlumus (Annales de l'Institut Kondakov XI, 1939, 129—146).

⁷² PP br. 53—71; Pucić II 9, 11, 12, 13, 17, 18, 23.

⁷³ 36 manastirskih povelja i 1 Ivanu Probišitoviću čuvaju se u Hilendarskoj arhivi, te su većinom izdane u Chil. II br. 24—48, u O. d. s. p. br. 62—66, 68, 72, 75 i 76, i u MS br. 99, 111, 117—119, 125. Druge manastirske povelje: Banjska (Spom. IX), tri Treskavačke (Glasnik Srp. uč. dr. XLI, XI i XIII), Ruskom manastiru (Glasnik XXIV i Akty Rus. man. na Afone, 1872, br. 48—50), Prizrenska (Glasnik XV), Vraninska (Prilozi VII) i uvodna povelja u Zakonik.

⁷⁴ O. d. s. p. br. 72.

⁷⁵ PP br. 53—56, 60, 63 i 67.

⁷⁶ PP br. 53, 54, 60, 63, 67 i Ljubić, Listine I str. 464.

⁷⁷ PP br. 60.

⁷⁸ PP br. 55.

sankcija katkada uopće izostavlja i u manastirskim poveljama (Pervilepti, Banjskoj, Hilendarskoj o Potolinu i o Leskovljanima); treba istaći, da nijedna Dušanova grčka povelja nema sankcije. Treća važna činjenica, koja se već osjećala kod poređenja povelja Dečanskog kralja s Milutinovima, da se kod više povelja jasno vidi njihova velika zavisnost od formulara prethodnih povelja istom manastiru, što upućuje na pretpostavku o mogućnosti »Empfängerkonzepta«. Tako na pr. izraz da iskusiit javlja se samo u jednoj Mračkoj povelji, a isti se termin u doba Stefana Dečanskog našao također samo u njegovoj povelji istom manastiru, pa ga kasnije nalazimo u povelji bugarskog cara Jovana Aleksandra iz 1347. g. istom manastiru.⁷⁹ Isto tako izraz »gore tom u«, koji se nalazi u Dušanovoj Humskoj povelji, nalazimo u Dečanskoj povelji istoj episkopiji, i to samo ovdje. U najvećoj mjeri osjeća se to kod Hilendarskih povelja, koje postaju vrlo jednolične u pogledu formulara. Ali s druge strane ima primjera, koji ukazuju na postojanje različitih formula sankcija u vladalačkoj kancelariji. Tako na pr. sankcija Dušanove povelje Htetovu ima isti karakteristični podatak: pamet jęgo da potrebit ot zemlje i od knjig životnih da ispisan budet, koji smo našli samo u jednoj povelji Stefana Dečanskog Prizrenskoj episkopiji.

Sankcija u Dušanovo doba (u većini slučajeva kraća) sadržava većinu elemenata iz prethodnog doba: da razorit, da bude proklet, bude poražen siloju krsta (ili da ga ubije i porazi); navode se suparnici (u 6 povelja), razoriteljnica i suparnica (1 povelja), m' stnici (8 povelja), jedan put otmstitelj i jedan put supostati; pričesnik Judi. (17 povelja), oni, koji su rekli »krv jęgo« (15 povelja), raspenshi (2 povelje), nečastivi i popljuvavši Hrista (1 povelja), Arije (2 povelje) i Nestorije (1 povelja); u dvije povelje navedena je prokaza Gijeziјеva; kod prokletstva ističe se kletva od sv. Simeona i Save (11 povelja) i od njegovih nastolnika (1 povelja), od pravovernih arhiepiskopa, episkopa i igumana srpskih bez navođenja imena (1 put), od vseh svetih raških (1 put), blagovernih careva (1 put), zborasvetogorskog (2 puta); samo u 3 slučaja navodi se anatema. Skoro u svakoj povelji nalazimo prokletstvo od izdavača povelje: od mene ako i grešan jesam (2 puta), od kraljevstva mi (1 put), ili u novom obliku — da nest blagosloven od mene, a u doba carstva — od carstva mi (u 20 povelja). U 3 povelje nalazimo prokletstvo od bogodarovanog nam venca.

Najobičnija je formula: takovago da razorit Gospod Bog i prečistaja jęgo Mati v dan Strašnoga suda; i da ga porazi sila č. i ž. krsta Gospodnja; i da jest proklet od 318 sv. i bogonosnih otaca iže v Nikei,

⁷⁹ J. Ivanov 590.—594.

od 4 evanđelista i od vseh svetih; i od carstva mi da nest blagosloven (povelja Hilandara o Lušču).

Iz doba cara Uroša poznate su mi 22 povelje carske i 1 povelja patrijarha Save. To su: 1 sumnjiva Kotoru, 10 Dubrovniku, 4 vlasteli (Iriini Preljubovoj, Bivolčiću i Buniću, Buniću o Mljetu i čelniku Musi), 1 mitropolitu Kirilu, 4 Hilandaru (o poklonu župana Vukoslava, o poklonu majke, o poklonu Brankovića i o Konči), 1 Atanasijevoj Lavri u Svetoj gori (u grčkoj i srpskoj varijanti).⁸⁰ Ne navodimo falsifikovanu Jerusalimsku i povelju o daru vlastelina Vlatka, koja ide u Dušanovo doba.

Među ovim poveljama ima samo 4 s duhovnom sankcijom. Od 10 povelja Dubrovniku 3 imaju materijalnu sankciju, ostale su bez sankcije. Nema sankcije i u poveljama vlasteli, u Hilendarskoj povelji o poklonu carice Jelisavete i u objema varijantama povelje Atanasijevoj lavri. Duhovna se sankcija nalazi samo u 4 Hilendarske povelje.

U dvije povelje sankcija je vrlo kratka. U povelji izdanoj u Čtimlji: da razorit Gospod Bog i preč. jego Mati i sila č. i ž. krsta Hristova. U povelji o daru mitropolita Kirila: takovomu da mu jest mstnik sv. Nikolae v dan Strašnog priš'tvija Hristova, Amin.

Dvije druge povelje imaju dužu sankciju. U povelji o sevastokratoru Branku navodi se: da ga ubije i porazi; m'stnica i supostatnica Bogorodica; i od carstva mi da nest blagosloven. U povelji o Konči: da razorit; da je proklet; da jest pričesnik Judi i Ariju i rekšima »Krv jego«; Mati božija... suparnica; i ot nas da nest blagosloven. Prema tome vidimo, da tu dolaze elementi iz sankcije Dušanova doba, samo se sankcija mnogo skraćuje, a i sama upotreba duhovne sankcije postaje mnogo rjeđa.

Isti se elementi navode u ovo doba i u povelji kralja Vukašina Ruskom manastiru na Atosu — da razoriti ubijet, ot siezi bož. crkve da nest blagosloven, od kraljevstva mi da nest blagosloven,⁸¹ i u poveljama njegova brata Uglješe,⁸² koji unosi sankciju i u svoje povelje izdane na grčkom jeziku: razorit, porazit, proklet, pričten Judi, ima suparnicu ili m'stnika; interesantni su podaci: prokletstvo od vseh pravoslavni hristijan, neveran carstvu mi i ima od carstva mi tegobu i srdžbu. Stereotipna formula sa ra-

⁸⁰ Rad JA I 446; PP br. 93—100; Od. sp. br. 166; Chil. II br. 50—54, 56; MS 158; Spomenik LVI i LX; Soloviev i Mošin, Grčke povelje br. 28.

⁸¹ Od. sp. br. 83; povelja Dubrovniku (PP br. 122) je bez sankcije.

⁸² Grčka povelja Kutlumušu — Lemerle, Actes de Kutlumuš p. 351; i Lemerle et Soloviev, Annales de l'Institut Kondakov XI, 129—146; Kutlumuška srpska povelja — Chil. II br. 57; grčka povelja o umirenju crkve, pa povelje Zografu i Vatopedu — Soloviev i Mošin br. 35—38; grčka Simonopetri — Smyrnakes, To Agion Oros, 1903, 93—95; Ruskom manastiru — Novaković, Zakonski spomenici, 1912, str. 509; Grabrovskom manastiru — Akty Rus. mon. br. 51; Hilandaru 1371 — Chil. II br. 58.

zorit, porazit, primi kletvu ili proklet, suparnica ili m'stnik, pričten Judi dolazi i u poveljama Vuka Brankovića,⁸³ kneza Lazara,⁸⁴ i kneginje Milice sa sinovima⁸⁵ i patrijarha Spiridona.⁸⁶ U poveljama kneza Lazara, a onda kneginje Milice i patr. Spiridona navodi se još gnjev i prokletije, a u povelji patr. Spiridona (odakle to preuzima kneginja Milica) — čužd spasnago tela i krvi. Ove dvije posljednje formule upućuju na stare formule, kojih oponašanje osjeća se pri kraju XIV. vijeka.

Nešto se izdvaja stilom sankcija u poveljama Dejanovića, koji navode kletvu i zapreštenije od 318 sv. otaca, sve svece »koji v ugoždenije biše«, »s bogoubicem Judoju da narečete se« i »da ga razorit crkva Vaznesenija... v neskončimi vek«.⁸⁷

Isti se elementi javljaju i u kratkim sankcijama bugarskih povelja iz istoga doba: Ivana Šišmana Rilskom manastiru (da iskusi Gospod Bog pravednim svojim sudom, i prčastie da imat s Judoju predatelem Gospodnim, i prokazu Giezijevu da nasiedujet, i supostata da imat svetoga oca zde i v budušem vece, Amin)⁸⁸ i Žitoškom manastiru iz 1382. g. (proklet..., s Jufoju i Ariju učestie da imat, otlučen tela i krve..., i s rekšimi Krv...«).⁸⁹

Posljedne doba u srednjovjekovnoj raškoj diplomaciji, XV. vijeka, pruža nekoliko novih podataka što se tiče sankcije. Pored stare stereotipne formule — razorit, proklet, suparnik, pričesnik — javljaju se formule s novim elementima. Iz doba Stefana Lazarevića poznato mi je 8 povelja sa sankcijom iz doba despotovine.⁹⁰ (Pisma i razrešnice računa i povelje Dubrovniku nemaju sankcije).⁹¹ U povelji Hilandaru iz 1405. g. pored drugih elemenata navodi se: da ne imat učestija s velikim našimi svetilniki i ktitori, mirotočivim Simeonom i arhijerejem Savom, na nih že vse naše upovanije; u povelji

⁸³ Chil. II br. 55, 61, 70, 72; povelje Dubrovniku (PP br. 140—149) su bez sankcije.

⁸⁴ Hilandaru 1380 — Chil. II br. 66; Ruskom manastiru — Akty br. 54 i 55; Atanasijevoj lavri — Spomenik LVI; crkvi Vavedenija na Ibru — Novaković, Zak. sp. 775—6; povelja i pismo Dubrovniku (PP br. 127 i 128) su bez sankcije.

⁸⁵ Hilandaru — Chil. II br. 69 i 71; Dečanima — Novaković, Zak. sp. 655; Atanasijevoj lavri — Spom. LVI, str. 9—11; Ruskom manastiru — Akty br. 58 i 59; pisma Dubrovniku (PP br. 185—210) su bez sankcije.

⁸⁶ Chil. II br. 65.

⁸⁷ Ruskom manastiru — Akty br. 52, 53, 57; Hilandaru — Chil. II br. 62, 63, 64, 67; O d. sp. br. 84.

⁸⁸ J. Ivanov, 594.

⁸⁹ J. Ivanov, 600—1.

⁹⁰ Hilandaru — Chil. II br. 78, 79 i O d. sp. br. 103; Atanasijevoj lavri — Spom. LVI str. 12—13; Mileševi — MS br. 333; Tismenoj — MS 240.

⁹¹ PP br. 186—243.

Tismoj iz 1405. g. — da ne i sam greh nasledit i našu pamet ugasit v tom manastiri»; ista se sankcija ponavlja zatim u povelji Atanasijevoj Lavri iz 1415. g.; u povelji istoj lavri iz 1427. g. — »da razori Gospod Bog v ninjašnjem vece telo jago i gospodstvo i dom, v budućem že da razorit dušu jago, i da ne pričtet se s pravednimi, no da pričtet se duša jago s (onima) im že reče Gospod : Otidete . . .«. Ista se sankcija ponavlja u povelji despota Đurda Brankovića Atanasijevoj lavri iz 1452. g.,⁹² a ostale njegove povelje imaju staru stereotipnu formulu.⁹³ Staru formulu nalazimo i u poveljama Jovana Kastriota Hilandarar.⁹⁴

Zasebnu kategoriju sankcije sačinjavaju zakletve u poveljama Dubrovniku od cara Uroša i u ispravama dinasta kneza Vojislava, Sracimirovića i kneza Nikole — »vera i kletva«, »vera i obećanje« i »obećanje i kletva«.⁹⁵

Prednji pregled razvoja sankcije u raškim poveljama, iako nije mogao da pruža niz zasebnih tipičnih formula s točno omeđenim hronološkim granicama njihove upotrebe, ipak je pokazao nekoliko značajnih pojava.

Prve srpske povelje s duhovnom sankcijom prikazuju kratku formulu preuzetu iz tadašnjih vizantijskih crkvenih ili privatno-pravnih isprava, koja se zatim u zvaničnoj prepisci s Dubrovnikom ukalupljuje u kratku formulu sa »sudi« ili »s'pne«, a u manastirskim poveljama povećava se i obogaćuje novim elementima.

Doba bugarskog utjecaja u drugoj četvrti XIII. vijeka pored materijalne sankcije preuzete iz tadašnjeg vizantijskog formulara donosi nove elemente i u duhovnu sankciju: gnjev božji i kvalifikaciju prekršioca povelje kao protivnika vladareva.

Doba kraljeva Dragutina i Milutina daje niz novih izraza — pobije, porazi, zauza, — i niz novih elemenata: sila č. i ž. krsta, poslije 1300. g. poimenično nabranje srpskih arhiepiskopa u formuli prokletstva, prokletstvo od strane ranijih careva i kraljeva i karakteristično prokletstvo »od bogodarovanog nam venca«, koje se onda ponavlja u poveljama Dečanskog, Dušana, cara Uroša i Vukašina. U Milutinovo doba sankcija se znatno mijenja u stilističkom pogledu, kako po načinu spajanja raznovrsnih elemenata prijetnje, tako i po frazeologiji, i katkada se vanredno proširuje.

U doba Stefana Dečanskog sankcija se opet skraćuje; otpadaju neki elementi iz ranijeg doba — poimenično nabranje arhiepiskopa, pomen roditelja i praroditelja, izrazi »pobije«, »povinn i izrinoven« i anatema; javljaju se novi elementi — Kain, nahulivši razbojnik, oni koji

⁹² Spom. LVI str. 15—16.

⁹³ Manastiru Esfigmenu u Svetoj gori — Actes d'Esphigmenou, publiés par L. Petit et W. Regel (Vizant. Vremennik XII, 1906, Priloženie, br. 23); Ruskom manastiru — Akty br. 61; povelje Dubrovniku su bez sankcije.

⁹⁴ Chil. II br. 81.

⁹⁵ PP br. 101, 104—118, 120, 121.

su popljuvali Hrista, Sodom i Gomora, strašni i nevidimi mač, brisanje pameti sa zemlje i iz knjige života. Kroz čitavo to razdoblje sankcija skoro bez izuzetka dolazi u svim poveljama za manastire i crkve.

Dušanovo je doba pokazalo tri važne činjenice: 1) češću pojavu materijalne sankcije u crkvenim poveljama, 2) u više slučajeva izostavljanje duhovne sankcije u crkvenim poveljama i 3) skraćivanje i ukalupljenje duhovne sankcije. Novi karakterističan elemenat: nest blagosloven od mene ili od carstva mi, što se kasnije ponavlja u poveljama cara Uroša i kralja Vukašina.

U doba cara Uroša duhovna sankcija postaje još rjeđa i znatno se skraćuje.

Doba dinasta pokazuje vraćanje formularima iz starijeg doba, očevidno po ugledu na stare povelje koje su manastiri donosili za dokaz svojih prava i pretenzija.

Doba despotovine, pored starijih formula, donosi nove s nekim novim elementima, uglavnom stilističkog karaktera, što sigurno stoji u vezi s književnim pokretom u tom razdoblju, a što čini neku analogiju sa stilističkim promjenama, koje su nastale u stilu povelja u Milutinovo doba.

Mi se ne ćemo zadržavati na sankciji, koja se javlja u Bosni, Humu i Zeti i koja pokazuje neke osobitosti (naročito u Bosni), a obradena je u Stanojevićevoj studiji. Ukoliko se u njoj odražuje raški utjecaj, ona je analogna sankciji istodobnih raških povelja; ukoliko donosi originalne elemente — oni upućuju na domaće autorstvo i ne igraju ulogu kod poređenja južnoslavenske sankcije s vizantijskom.

* * *

Spomenuli smo, da duhovna sankcija srpskih i bugarskih povelja ima izvor u vizantijskim privatnopravnim i crkvenim ispravama i ne zavisi od formulara vizantijskih carskih povelja. Što se njih tiče, pokazali smo, da se u njima katkada, i to vrlo rijetko, javlja materijalna sankcija i da je ova utjecala na pojavu materijalne sankcije u južnoslavenskim ćirilskim poveljama. Pitanje upotrebe duhovne sankcije u vizantijskim poveljama je mnogo kompliciranije.

Najstariji primjer, koji je našao Dölger,⁹⁶ nalazi se u povelji cara Nićifora Votanijata iz 1079. g. Stavljajući patrijarhu u dužnost, da svaka 4 mjeseca podsjeća cara na one, koji su zatvoreni u tamnici prije osude, da ne bi nitko ostao zaboravljen, car upozorava: da će on Bogu dati odgovor, što se pokazao najammnik mjesto pastira i što po odluci svoje vlastite duše kao da je potpuno prepustio povjereno mu stado u hranu divljoj zvjeradi.⁹⁷ Ovdje je prijetnja više moralna argumentacija negoli pravna sankcija.

⁹⁶ Fr. Dölger, Empfängerausstellung in der byzantinischen Kaiserkanzlei? (Archiv für Urkundenforschung X, 1938).

⁹⁷ Zepos, Jus graeco-romanum I, 298.

Drugi put prava duhovna sankcija s prijetnjom božanskim kaznama javlja se u povelji cara Manojla Kamnina iz 1148. g. o dužnostima mitropolita, arhiepiskopa i episkopa u vezi s njihovim imunitetima. Onom arhijereju, koji te dužnosti ne bi vršio, grozi se: da u prvom redu ne ugleda svjetlosti svetog Trojstva, kada ćemo stati pred strašnim sudištem; neka ispadne iz udjela kršćana kao Juda iz dvanaestorice; a pored toga nek navuče na se i kletvu od vijeka preminulih prečasnih, svetih, pravednih i bogonosnih otaca.⁹⁸ Ovdje se sankcija carske povelje poslužila elementima anateme iz crkvenopravnih isprava, ali ta anatema nije upravljena prema budućim carevima ili prema izdavaču povelje.

U oba ova primjera s kraja XI. i iz sredine XII. vijeka navedene su sankcije različite po svom karakteru, ali su slične po tome, što su upravljene prema predstavnicima episkopata te se u tom pogledu mogu staviti u vezu sa sankcijom patrijaršijskih povelja.

Treći slučaj već je naveden u odlomku o materijalnoj sankciji u Vizantiji. To je povelja cara Mihaila VIII iz 1259. g., koja neposlušnim činovnicima prijeti »božjim gnjevom i carskom srdžbom«.⁹⁹ Ovdje je prvi izraz dodan radi pojačanja materijalne prijetnje i također ne može da se smatra običnom duhovnom sankcijom, kakvu nalazimo u pravatnopravnim aktima.

Sasvim druga je sankcija, na koju je skrenuo pažnju Jakovenko u svojoj značajnoj studiji o vizantijskoj diplomaciji,¹⁰⁰ a koja dolazi u nekoliko vizantijskih povelja svetogorskim manastirima Hilandaru i Zografu iz 1319.—1327. g. Tu je sankcija upravljena prema »budućim carevima i nasljednicima naše vlasti i države« i prijeti im osudom na Strašnom sudu, vječnom mukom i istom sudbinom, koja čeka otimače, svetogrdnike i neprijatelje Istine, Pravde, Dobrote i samog sveblagog i svemogućeg Boga.

Prvi put nalazimo je u hrisovulji cara Andronika II Hilandaru od oktobra 1319. g.: »Carstvo mi očituje i propisuje i unaprijed navješćuje strah, uzdajući se u milost Hristovu, da svijesno i pravedno čini koliko čini, te kad bi se oni carevi, koji će biti poslije nas, usudili otkinuti nešto ili otrgnuti makar i najmanje od svih imanja i ostalih tekovina rečene časne obitelji Hilandara, bit će osuđeni na Strašnom sudištu gospodnjem u vrijeme Suda i bit će predani na vječnu onu kaznu i osudu, i svrstat će se s krivokletnicima, s onima, koji se usuđuju drsko razarati bogoljubna i bogougodna djela, i uopće rečeno, sa samim neprijateljima Istine i Pravde i Ljepote, pa čak i samog sveblagog i svemogućeg Boga. Samo, dakle, da ne bi na takvu osudu bili osuđeni na Strašnom onom sudu Gospoda Spasitelja Hrista, objavljujemo i zapovijedamo, da se nipošto ne polakome na poništenje nečeg od onog, što je navedeno redom u ranije nastalim hrisovuljama carstva mi za

⁹⁸ Zepos I, 378.

⁹⁹ MM V 113.

¹⁰⁰ P. A. Jakovenko, Izsledovanja v oblasti vizantijskih gramot. Gramoty Novago monastyra na ostrove Hiose, Jurjev 1917, 96.

navedenu časnu obitelj«. ¹⁰¹ Ista je formula skoro od riječi do riječi prepisana u istovremenim hrisovuljama suvladara Andronika II, njegova sina Mihaila IX i unuka Andronika III. Jedinu stvarnu razliku čini, što Mihail IX. na kraju potvrđuje ne »prethodne hrisovulje«, već svoju »prethodnu hrisovulju«, ¹⁰² a Andronik III opet spominje »prethodne hrisovulje«. ¹⁰³ Ova razlika nije slučajna, jer se tu radi o dvije grupe prethodnih povelja iz 1317. i iz 1319. g. U prvoj grupi od jula 1317. g. nema Mihailove povelje, ¹⁰⁴ a u drugoj grupi od marta 1319. g. postoje povelje od sve trojice suvladara. ¹⁰⁵ To pokazuje, da formula nije prepisivana mehanički, već pažljivo, vodeći računa o stvarnim podacima.

Skoro od riječi do riječi ista je formula prepisana u kasnijoj grupi povelja Andronika II i Andronika III od juna 1321. g. uz neznatne stilističke razlike u prvom dijelu sankcije. Iza riječi »koliko čini«, dodano je »zbog navedenih razloga«, pa mjesto »svih imanja i ostalih tekovina ove obitelji« stavljeno je »svih rečenih imanja«. ¹⁰⁶

Ista je formula ponovljena i u grupi povelja Andronika II i Andronika III Hilandarar od septembra 1321. g., samo što su ovdje u prvi dio sankcije unesene značajne dopune. Prva povelja iza riječi »zbog naprijed navedenih razloga« umeće sankciju i prema samom izdavaču povelje. »Da ni carstvo mi da ne zaželi i ne učini kroz čitavo vrijeme svog života, da nešto otkine ili otrgne, makar i najmanje, od svih tih imanja; ako bi već nekad zaželjelo carstvo mi da to učini, neka bude osuđeno na Strašnom sudištu Gospodnjem zato, što bez prava i nezakonito radi na ukidanju ove svoje hrisovulje, koja je izdana radi tolike blagohotnosti spomenutog ljubljenoć sina i zeta carstva mi, premoćnog kralja Srbije. A i kad bi se oni carevi, koji će poslije nas doći, usudili . . .« i t. d. do kraja. ¹⁰⁷

Andronik III isto tako umeće gornju sankciju prema sebi, ali iza riječi »ove svoje hrisovulje« mijenja: »koja je izdana radi mnoge ljubavi spomenutog ljubljenoć strica carstva mi. Neka se, dakle, ona (imanja) vjerno čuvaju i neka ostanu nerazrešiva i trajna, ako doista i premoćni kralj svoju najčišću ljubav i nevarljivu misao bude čuvao i prema carstvu mi, kao što se očevidno i nada i kani čuvati radi sve ljubavi Hristove. A i oni carevi, koji će poslije nas biti . . .« i t. d. ¹⁰⁸

Vrlo je značajno, da se ista sankcija javlja i u povelji cara Andronika II, koja je izdana u septembru 1327. g. bugarskom svetogorskom manastiru Zografu na intervenciju tadašnjeg bugarskog cara Mihaila Vidinskog. Nema nikakve sumnje, da je to ista sankcija, koju smo vidjeli u prvoj navedenoj grupi hilendarskih povelja. Tu stoji: »Pošto

¹⁰¹ Chil. I br. 48.

¹⁰² Chil. I br. 49.

¹⁰³ Chil. I br. 50.

¹⁰⁴ Chil. I br. 32, i 33.

¹⁰⁵ Chil. I br. 41, 42, i 43.

¹⁰⁶ Chil. I br. 60, i 61.

¹⁰⁷ Chil. I br. 70, al. 46—54.

¹⁰⁸ Chil. I br. 71, al. 55—61.

to želi carstvo mi te očituje i unaprijed navješćuje i propisuje strah, uzdajući se u milost Hristovu, da svjesno i pravedno čini, koliko čini, te kad bi se oni carevi, koji će biti poslije nas, usudili otkinuti nešto i otrgnuti od rečenih imanja, da imaju putpuno osudu od Boga, kao oni, što hoće razarati djelo bogoljubno i bogougodno. Da ne bi, dakle, na takvu osudu bili osudeni na Strašnom onom sudu Gospoda Spasitelja Hrista, objavljujemo i zapovijedamo, da se nipošto ne polakome na poništenje nečeg u ovoj hrisovulji carstva mi, što se tiče onog, što je u njoj navedeno.¹⁰⁹ Prvi, literarni dio formule je nešto skraćen, ali je drugi dio — prijetnja kaznom na Strašnom sudu — citiran od riječi do riječi.

Bili smo prisiljeni da citiramo u prijevodu per extensum navedenu formulu sankcije u svim njezinim varijantama, koje se javljaju u spomenutim hilendarskim i u zografskoj povelji, da bi se s potpunom očevidnošću pokazalo: 1) da je to jedna ista formula i 2) da se ona potpuno razlikuje od ostalih (inače vrlo rijetkih) primjera vizantijske duhovne sankcije. Ova se razlikuje od njih ne samo dužinom i literarnim stilom, nego i po svojoj bitnoj sadržini, jer je tu prijetnja upravljena prema vizantijskim carevima, što se nikada ne javlja u vizantijskim poveljama. Međutim, takva je sankcija tipična za srpske povelje, i to ne samo po općem sadržaju, već i po stalnim izrazima. Po mne biti kraljevstvujušči ol med' ĩmās βασιλεϊς, vshoščet ili drznet επιχειρήσωσιν, razoriti ili odneti — αφελειν τι και αποσπάσαι, i malo čto — και τό ελάχιστον, da primi osudu — εσονται κατάκριτοι, na Strašnem sudišti Gospodnem — επί τῷ φοβερόῳ βήματι τοῦ δεσποτικού, u času suda ili kad prideti suditi, — ἐν τῷ καιρῷ τῆς κρίσεως, večnu onu muku i osudu — τὴν αἰωνίαν ἐκείνην κόλασιν και καταδίκην, sapričtet se — συνταχθήσονται. Sve te elemente nalazimo baš u poveljama kralja Milutina iz posljednjeg doba njegove vladavine (naročito u dugoj sankciji u povelji Hilendarskom pirgu o sv. Nikiti), gdje dolazi i karakteristično ponavljanje prijetnje, koje imamo u navedenim grčkim poveljama. Sve to sili nas na zaključak, da je ova formula sastavljena u Hilandaru, a njezin stil upućuje baš na drugu polovicu Milutinova kraljevanja, kad se u kićenom stilu povelja (naročito u arengama) u najvećoj mjeri osjeća utjecaj hilendarskog kruga »knjigoljubaca«, koji je odigrao toliko važnu ulogu u razvoju srpske književnosti, u historiji srpske crkve, a i u tadašnjem političkom životu, u prvom redu u diplomatskim odnosima između srpskog kralja i bizantskog dvora. Kao što sam istaknuo na drugom mjestu, ti su Hilandarci odlično poznavali grčki jezik, kako o tom svjedoče i grčki državnici (Kantakuzin) i njihovi akti (na pr. Kalinikovo zavještanje).¹¹⁰

¹⁰⁹ Actes de Zografou publiés par W. Regel, E. Kurtz et B. Korabiev (Vizant. Vremennik XIII, 1907, Priloženie), br. 26, sl. 100—108.

¹¹⁰ V. Mošin, Starac pop Teodosije i hilendarska bratija načelna (Južnoslavenski filolog XVII, 1938.); Mošin, Žitie starca Isaii (Sbornik rus. arheol. obšč. v korol. Jugoslavii, III, 1940., 130—131); Mošin i Purković, Hilan-

U članku o sastavljanju hrisovulja kod Južnih Slavena i u Vizantiji, gdje sam prvi put skrenuo pažnju na srpski tip sankcije u spomenutim hilendarskim grčkim hrisovuljama iz 1319. g. upozorio sam na činjenicu, da su te 3 povelje careva suvladara Andronika II, Mihaila IX i Andronika III gotovo identične: da se počinju konstatacijom rodbinskih veza s kraljem Milutinom, govore o moralnim obavezama, koje se nameću tim vezama i o potrebi dobročinstva prema manastirima. Nikakvih novih poklona u ovim poveljama nema. Potvrđenje starih poklona uključeno je u ekspoziciju, a mjesto dispozicije dolazi navedena neobična sankcija. Ta je sankcija utjecala na stalne formule, kojima se obično započinje dispozicija. Svršavaju se sve tri povelje neobičnim eshatokolom, koji kombinira običan eshatokol hrisovulje sa završnom formulom prostagme. Međutim, kako su se sve te povelje nesumnjivo originalne, jer imaju originalne carske potpise, zlatne pečate i kaniklome, pretpostavio sam, da su one napisane u Hilandar u i u gotovom obliku podnesene carevima na potpis.¹¹¹ Kako je Dölger nizom fotografskih snimaka pokazao, da su te povelje Andronika II i Andronika III pisane rukom istog pisara, koji je izradio i povelje Vatopedu iz 1324. i Janini iz 1325. g.,¹¹² slažem se, da se u ovom slučaju ne može pretpostavljati »Empfängerausstellung«, ali mislim, da velike nepravilnosti u formularu i sankcija srpskog tipa upućuju na postojanje hilendarskog »Empfängerkoncepta« za te povelje.

Međutim Dölger je u spomenutoj raspravi upozorio i na jedan slučaj bizantske duhovne sankcije uperene prema budućim carevima, koja bi se mogla staviti u vezu sa sankcijom hilendarskih povelja. Ona se nalazi u prijepisu nedatiranog projekta jedne neizdane hrisovulje cara Andronika II (1282—1328) njegovoj supruzi Irini (1284—1317). Car kaže: »i znam, da je sve, što je već rečeno i što mi zapovijedamo, pravednije od svega — da se niko od vas, koji ćete poslije mene carevati, ne polakomi, ako ne zbog čega drugog, a barem imajući strah od pravedne kazne i gnjeva božja; ako bi pak neko i zaželio (a Bog dâ, da ne bude niko), onda i mi takvu, tko bi zaželio, odmah to proklinjemo, pa će taj svakako i pretrpjeti kaznu božju, koja će pravedno slijediti nepravdu«.¹¹³

Navodeći ovaj primjer, Dölger kaže: »Das Stück ist wohl eine Kopie des Kanzleikonzeptes einer nicht wirklich ergangenen Urkunde, der Text ist jedoch unverdächtig und für unsere Zwecke durchaus brauchbar«. Ako se ovo mišljenje prihvati, svakako to se može učiniti tek s vrlo velikim ograničenjem, naime samo kao dokaz pokušaja, da se u bizantsku carsku povelju unese duhovna sankcija uperena prema budućim carevima. Važno je, da akt nije bio potpisan i

đarski igumani srednjega veka, Skoplje 1940., 27—38; Mošin, Hilandarac Kalinik, srpski diplomata XIV. veka (Istorisko-pravni zbornik I, Sarajevo 1949., 117—132).

¹¹¹ Jubilejnyj sbornik rus. arheol. obšč. v Jugoslavii, 193.

¹¹² Archiv für Urkundenforschung, XV,

¹¹³ MM V 270.

osnažen; po svoj prilici car je to odbio da učini baš zbog te sankcije, koja nije odgovarala vizantijskom pojmu o svetosti carske vlasti i prema tome vizantijskom formularu hrisovulja. Nije isključeno, da je taj pokušaj bio učinjen po ugledu na privatnopravne akte (u povelji se radi o odnosima između supruge), a potpuno je moguće, da je carica Irina (zapadna princeza iz Monferata) učinila taj pokušaj na poticaj svoje kćeri Simonide, žene kralja Milutina, koja je više puta intervenirala u Vizantiji u povodu izdavanja povelja Hilandarcima. Mora se ipak istaći, da ova sankcija Irinina projekta ni po svojim elementima, ni po frazeologiji ne stoji u vezi sa sankcijom navedenih povelja Hilandarar i Zografu.

Nažalost mi ne možemo prema izvorima točno pogoditi, koji su razlozi prisilili cara Androlika II i njegove suvladare, da u oktobru 1319. g. budu toliko uslužni prema srpskom kralju. Vjerojatno tu je bila potreba njegova saveza u vezi s napredovanjem Katalana u Južnu Tesaliju i u Eubeju, s pokretima moćnih arhonata u Epiru i u Tesaliji, s prodiranjem Arbanasa u grčke oblasti, sa zaoštrenim odnosima sa Đenovom i s unutarnjim neprilikama, koje je zadavao caru velmoža Sirgijan, napose baš svojim intrigama sa srpskim kraljem. Ali su zato potpuno jasni razlozi, koji su djelovali u analognim slučajevima pri izdavanju povelja u junu i u septembru 1321. g., kad se započeo građanski rat između suvladara i kad su se oba cara nadmetala u poklonima Srbima, da pridobiju na svoju stranu kralja Milutina. Sa tog gledišta značajne su razlike, koje se javljaju u ovim poveljama careva protivnika kod isticanja ljubavi i prijateljstva, koje ih veže sa srpskim kraljem.

Teži problem zadaje pojava iste sankcije u povelji Andronika II od septembra 1327. g. bugarskom Zografu. Nema sumnje, da je i ovdje neki važan politički uzrok prisilio cara na unošenje te neobične sankcije u povelju. Početak hrisovulje, koji citira intervenciju »premilog sina i zeta« careva, upućuje na tadašnje diplomatske veze između oba vladara. Kao što je poznato, u vizantijskom građanskom ratu Srbija i Bugarska držale su se većinom na protivnim stranama. Srpski kralj bio je saveznik Andronika II, a bugarski je pomagao njegova unuka. Naročito, kad je Mihail Vidinski uskoro poslije svog nastupa na prijesto 1324. g. protjerao ženu Nedu, sestru Stefana Dečanskog i oženio se Teodorom, sestrom Andronika III i udovom cara Svjetoslava, on se potpuno vezao za mladež cara. Isto nastojanje kod oba cara da privuku na svoju stranu slavenske vladare, a kod ovih kolebanje u međunarodnoj orijentaciji, pokazalo se i u kasnije doba. Hrisovulja Andronika II Zografu o poklonu sela Previste od septembra 1325. g., učinjena na intervenciju »premilog sina« bugarskog cara¹¹⁴ svjedoči o prijateljskim vezama između starog cara i Mihaila Vidinskog, ali vrlo brzo nakon toga opet vidimo Mihaila na strani cara unuka, s kojim je on u početku 1327. g. sklopio kod Črnomena savez protiv Andronika II. Me-

¹¹⁴ Zogr. br. 23

đutim, već ljeti iste godine bugarski se car opet sprijateljio sa starim carem, digao je svoje odrede od Jambola i čak je poslao Androniku II pomoćni odred od 3000 vojnika pod vodstvom Rusa Ivana.¹¹⁵ Očevidno, između ostalih znakova zahvalnosti od strane Andronika II bila je i njegova hrisovulja Zografcima, koji su vjerojatno igrali neku ulogu u tadašnjim vizantijsko-bugarskim odnosima.

Mnogo je teže pitanje: na koji je način došla u ruke Zografcima hilendarska formula duhovne sankcije. Teško je pretpostaviti, da bi kod stalnih neprijateljskih odnosa između Srbije i Bugarske u doba Mihaila Vidinskog mogle postojati prijateljske veze između Hilandara i Zografa, koje bi dopustile pretpostavku, da su hilandarci pokazivali bugarskim monasima svoje povelje i dopustili im, da kopiraju odande tekst sankcije. Međutim, to se moglo desiti pri sudskoj raspravi između oba manastira (na pr. u povodu spora o selu Loziki, koji se navodi u aktima iz tog doba), kad su hilandarci morali pokazati carske povelje s potvrdom njihovih imanja i sa strašnom duhovnom sankcijom, koja je isključivala mogućnost sudskog obaranja odnosnih donacija. Pravna snaga takve formule morala je potaknuti zografcce, da iskoriste prvu pogodnu priliku u međunarodnim bugarsko-vizantijskim odnosima, da pridobiju cara na unošenje iste sankcije u povelju, koja je generalno potvrdila sva dotadašnja imanja i povlastice bugarskog svetogorskog manastira.

* * *

Prednje istraživanje dopušta nam, da formuliramo ove zaključke o historijatu sankcije u vizantijskoj i južnoslavenskoj ćirilskoj diplomatiji.

1) Nije ispravno obično mišljenje, da je duhovna sankcija koja je propisana Justinijanovim ukazom od 535. g. za formulu zakletve činovnicima, unijeta odande u carske povelje i da je preko njih prešla u zapadnu diplomatiku. Takva je sankcija ušla samo u privatno-pravne i crkveno-pravne isprave te je odatle prešla u papske povelje i onda u povelje zapadnih vladara.

2) U vizantijskim carskim poveljama sankcija se javlja izvanredno rijetko i potpuno se razlikuje od sankcije privatnopravnih akata, kako po svojim elementima, tako i po tome, što nije upravljena prema izdavaču povelje i budućim carevima.

3) Materijalna sankcija javlja se u vizantijskim poveljama od kraja X. do druge polovice XIII. vijeka. Kratka je, uperena prema neposlušnim činovnicima i prijeti im carskim gnjevom, koji se u starijim poveljama izražava terminom ἀγανάκτησις, a u XIII. vijeku ὀργή.

¹¹⁵ C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, 1876., 290—292; T. Florinskij, *Južnye Slavjane i Vizantija*, I, str. 12—16; II str. 49—50. Nažalost nije mi pristupačna novija bugarska literatura o odnosnom razdoblju, koju navodi bibliografija u *Byzantinoslavica*.

4) U prvoj trećini XIII. vijeka vizantijska je formula materijalne sankcije s navedenim izrazom ὀργή — »orgija« prešla u bugarsku kancelariju, a preko nje u srpske povelje i kasnije u vlašku i moldavsku diplomatiku.

5) Duhovnu sankciju u Vizantiji našli smo samo u dvije carske povelje predstavnicima episkopata iz XI. i XII. v.; tu se nevrjedni jerarsi upozoravaju na odgovornost pred Bogom. Treći put »božji gnjev« je pridodan »carskoj srdžbi« u kratkoj materijalnoj sankciji iz 1259. g. Sve to ne stoji u vezi s duhovnom sankcijom slavenskih povelja.

6) Duhovna sankcija srpskih i bugarskih povelja potječe iz istog izvora — duhovne sankcije vizantijskih privatnopravnih i crkvenopravnih akata. Sistematski pregled sačuvanih formula u srpskim i bugarskim poveljama daje podlogu za određivanje različitih tipova te sankcije i karakterističnih promjena u stilu i u terminologiji, koje mogu da posluže kao kriteriji za diplomatsku analizu tih spomenika.

7) Duhovna sankcija s prijetnjom prema budućim carevima i čak prema izdavaču povelje, koju nalazimo u 7 grčkih povelja Hilandaru iz 1319.—1321. g. i u 1 povelji Zografu iz 1327. g., potpuno se razlikuje od svih drugih primjera sankcije u vizantijskim poveljama, a vrlo je slična sankciji srpskih povelja, iz doba kralja Milutina. To je nas uvjerilo, da je ta sankcija unijeta u navedene povelje preko manastirskih »Empfängerkonzepta«, koji su bili podneseni carevima uz intervenciju srpskog i bugarskog vladara u momentima, kad su teške međunarodne okolnosti i unutarnji neredi silili careve, da pod svaku cijenu osiguraju prijateljstvo i savez svojih slavenskih susjeda.

Résumé

LA SANCTION DES DIPLOMES BYZANTINS ET DES CHARTES SUD-SLAVES CYRILLIQUES

On ne saurait, à mon avis, se prononcer affirmativement sur l'opinion répandue que l'anathème dans la formule de serment de fonctionnaires introduit par l'édit de Justinien de 535, passa de là dans la sanction des actes impériaux byzantins qui servaient de modèle aux diplômes occidentaux. Cette sanction ne pénétra que dans le formulaire ecclésiastique et dans celui des actes privés. Du formulaire ecclésiastique l'anathème avait passé dans les actes pontificaux et ensuite dans les actes royaux.

Les chartes impériales byzantines ne se servent de sanction que très rarement et cette sanction est essentiellement différente de la sanction des chartes ecclésiastiques et des actes particuliers non seulement par ses éléments, mais aussi par le fait qu'elle ne menace jamais l'auteur de l'acte de même que les souverains futurs.

La Sanction temporalis se rencontre dans les diplômes byzantins de la fin du Xe siècle jusqu'à la seconde moitié du XIIIe siècle. Elle est brève et vise les fonctionnaires désobéissants qu'elle menace de la colère impériale qui se trouve dans les diplômes des XIe—XIIe siècles par l'expression ἄγανάκτησις et au XIIIe siècle par ὀργή.

Dans le premier tiers du XIIIe siècle la sanction matérielle byzantine à l'expression ὀργή — colère, s'introduisit dans le formulaire de la chancellerie bulgare et avait de là passé dans les chartes serbes et plus tard dans la diplomatique de Valachie et de Moldavie.

Quant à la sanction spirituelle dans les chartes impériales byzantines, elle n'y était pratiquée que dans les cas exceptionnellement rares. On peut mentionner deux actes des XIe et XIIe siècles adressés aux évêques où l'on les menace de la colère divine. La «colère divine» jointe à la «colère impériale» se trouve aussi dans la brève sanctio temporalis du diplôme de 1259. Toutes ces sanctions ne ressemblent pas à la sanction spirituelle des actes slaves. Cependant on connaît huit diplômes de 1319—1327 dont la sanction tient à celle du formulaire serbe.

La Sanctio spiritualis des chartes serbes et bulgares a son origine dans la sanction spirituelle des actes byzantins ecclésiastiques. Les formules connues des diplômes serbes et bulgares démontrent de différents types de cette sanction et de diverses variations de style et de terminologie qui sont d'importance pour l'analyse diplomatique de ces monuments.

Les sept diplômes byzantins délivrés en faveur du monastère Chilandar de 1319—1321 et un diplôme en faveur de Zographou de 1327, contiennent la sanction spirituelle avec la menace contre les souverains futurs; deux actes parmi eux contiennent encore la menace qui vise l'auteur de l'acte. Cette sanction est tout à fait dissemblable aux exemples mentionnés des XIe—XIIIe siècles, tandis qu'elle ressemble beaucoup aux celles des chartes serbes du roi Miloutine. Je me permets à supposer que cette sanction des diplômes byzantins de 1319—1327 avait été empruntée aux projets rédigés aux monastères solliciteurs et présentés aux empereurs par l'entremise des souverains serbes et bulgares dont l'intervention est mentionnée dans ces diplômes. En considération des circonstances extérieures pénibles et des troubles intérieures les empereurs étaient forcés d'assurer à tout prix l'amitié et l'entente de leurs voisins slaves et ils étaient obligés de consentir à admettre l'insertion de cette formule slave dans le formulaire de ces diplômes.